ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Է.Հ.

Ղարաբաղի XIX դարի սոցիալ-տնտեսական պատմության լուսաբանումը մեր պատմագիտության առաջնահերթ հիմնախնդիրներից է: Այն առավել կարևորվում է ներկա ժամանակներում. գաղտնիք չէ, որ մեր հարևան երկրի գործընկերները փորձում են գունազարդել մահմեդական կառավարման տարիները՝ ներկայացնելով դրանք որպես ծաղկուն ժամանակաշրջան Ղարաբաղի պատմության մեջ[1]: Մեզ համար, թերևս, նման պնդումների շարժառիթները հասկանալի և ըմբռնելի են. սակայն միայն ռուսական նշանավոր Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը բավական են իրենց այդ պնդումներին հակադարձելու համար: Այս հրապարակման համար աղբյուրագիտական այդ ծավալուն ժողովածուից մենք առանձնացրել ենք ընդամենը երկու փաստաթուղթ, որոնք ոչ միայն լրացնում են Ղարաբաղի այդ ժամանակահատվածի սոցիալ-տնտեսական պատմությունը, այլև հստակորեն բնութագրում են մահմեդական կառավարման հետևանքները:

Փաստաթղթերից առաջինը, որը հրապարակվել է Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի իններորդ հատորում, ռուս պաշտոնյա Կոցեբուի զեկույցն է կառավարչապետ Գոլովինին 1838թ. նոյեմբերի 7-ին: Զեկույցն իր բովանդակությամբ ու բարձրացրած հարցերի տեսակետից բացահայտում է Ղարաբաղում խանական կառավարման տարիներին և դրանից հետո մահմեդական բեկերի և նայիբների կատարած ապօրինությունների ողջ պատկերը: Հավելենք, որ ներկայացված զեկույցը Ղարաբաղում

---

[1] Տե՛ս **Джамиль Гасанлы.** Карабах: поиск исторической правды (Кавказ и глобализация, 2010, т. 4, вып. 3-4). http://cyberleninka.ru, Հասանելիության աստիճանը՝ http://cyberleninka.ru/article/n/karabah-poisk-istoricheskoy-pravdy. **Рафика Агакишибекова.** Кровавые страницы истории азебайджанского народа. http://azpress.az/. Հասանելիության աստիճանը՝ http://azpress.az/index.-php?lang=ru&sectionid=news&id=26181 և այլն:

ռուս պաշտոնյայի սեփական ուսումնասիրության արդյունքն է. «Պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել... որ ինձ մոտ գտնվող և Ղարաբաղի մարզին վերաբերող տեղեկագրերը վկայում են պետական գույքի անպատիժ կերպով յուրացման մասին... Սակայն դեռևս ոչ բոլոր թալագներն (հավաստագրերը՝ Է.Հ.) են ինձ տրվել. ես այդպես էլ չկարողացա համոզել տեղի բեկերին, որ ես չեմ եկել նրանց ձեռքից խլելու անարդարացիորեն զավթած սեփականությունը, այլ միայն տեղյակ պահելու գանձարանին, որպեսզի վերջ տրվի անընդհատ խժդժություններին և մարդկանց անօրինական գործողություններին, որոնք սովոր են եղել այս տասնհինգ տարվա ընթացքում պետական ունեցվածքը համարել ընդհանուր»[2], - գրում է Կոցեբուն: Դատելով ռուս պաշտոնյայի զեկույցից՝ փաստորեն նա անօրինական շատ փաստեր է արձանագրել, և որ Ղարաբաղում նման երևույթները, ինչպես վկայում են նրա գրառումները, համատարած բնույթ են կրել. «Շատ-շատերի ...խիղճը նրանց հետ է պահում իրենց ունեցվածքի մասին վկայություններ տրամադրելու համար, ուստի իմ վրա դրված պարտականությունները բարդանում են, չնայած մարզի ղեկավարության բազմիցս արված հրահանգներին, որն ինձ մեծ աջակցություն է ցուցաբերում: Ղարաբաղի նշանավոր ընտանիքներից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, գնդապետ Ջաֆար Ղուլի աղան, Ազատ-Բեգյումը, Հասան Ալի բեկօղլին և մյուսները ընդհանրապես հրաժարվել են հավաստագրեր ներկայացնել և ինձ նամակ են գրել, թե խանական կառավարման ժամանակ իրենք չէին կարող մտածել, որ երբևէ ռուսական պաշտոնյան իրավունք կունենա ապացույցներ պահանջել իրենց ունեցվածքի մասին»[3]:

Որքանով նկատում ենք, Ղարաբաղի հարուստներ նշվածները բոլորն էլ թաթարական ծագում ունեցող մարդիկ են, և նրանց շարքում չկա և ոչ մի հայկական ազգանվամբ ընտանիք. կնշանակի, որ հենց թաթարներն են ունեցել իրենց ունեցվածքի տիրակալման մասին ապացույցների բացակայություն, որը մեկ անգամ ևս ապացուցում է նրանց կողմից հայկական մելիքներին կամ ընդհանրապես հայերին պատկանող գույքի բռնագրավման փաստը, ինչպես դա տեղի ունեցավ XVIII դարի վերջին և XIX

[2] Акты, собранные Кавказской археографической комиссиею. Այսուհետև՝ АКАК, Тифлис, 1884, т. IX, Документ 215. Рапорт н.с. Коцебу ген. Головину, от 7-го ноября 1838 года, N 67, с. 189-190.

[3] Նույն տեղում, էջ 190:

դարի սկզբին, երբ համատարած հայկական նշանավոր մելիքական ընտանիքները Իբրահիմ խանի և նրա որդու հետապնդումների ու հալածանքների հետևանքով ստիպված եղան իրենց գյուղացիների հետ մեկտեղ լքել հայրենի եզրերը: Բնական հարց է ծագում. ինչո՞ւ չեն կարողացել այդ մահմեդական բեկերը ապացույցներ ներկայացնել ռուսական իշխանություններին, պատասխանն էլ կարծես թե դժվար չէ կռահել. չեն ներկայացրել, քանի որ այդպիսի «պատմական» հավաստագրեր ու փաստաթղթեր նրանք ուղղակի չեն ունեցել և չէին էլ կարող ունենալ: Ուրեմն եզրակացությունը մեկն է. տեղի է ունեցել Ղարաբաղի հայկական տարրի գույքի և սեփականության բռնազավթում և բռնագրավում:

Շարունակենք հետևել զեկույցին. «Մինչդեռ դժվար չէ կռահել, - այնուհետև գրում է Կոցեբուն,-որ նախկին բռնատիրական կառավարման ժամանակ որևէ մեկը չէր կարող իր սեփականությունը դարձնել որևէ գյուղ կամ հողատարածք, չունենալով դրա համար խանի ցանկությունն ու կամքը»[4]: Այլ խոսքով՝ ռուս պաշտոնյան անուղղակի հաստատում է նաև այն փաստը, որ այդ բռնագրավումները կատարվել է հենց խանական կառավարման օրոք և նրանց թողտվությամբ: Հետևաբար մահմեդական իշխանությունների կողմից հետևողականորեն իրագործված ծրագիր է, որի արդյունքը հայկական տարրի աստիճանական նվազումն էր Արցախ-Ղարաբաղում, և դա պատմագիտական բացահայտ ճշմարտություն է, որը չեն ուզում ընդունել հարևան երկրի պատմաբանները: Այս փաստի ընդգծումը ներկա հրապարակման հիմնական եզրակացություններից մեկն է, եթե չասենք գլխավորը: Իսկ ռուսական հեղինակավոր աղբյուրը՝ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը, դրա իրավունքը մեզ լիովին տալիս է: Ավելին, ինչպես երևում է զեկուցագրից, Ղարաբաղի մահմեդական բեկերը բոլոր հնարավոր միջոցներով խոչընդոտել են ռուս պաշտոնյային գույքի տիրակալման հետ կապված հետաքննություն անցկացնելու խնդրում... «Այդ իսկ պատճառով,- գրում է Կոցեբուն,- ստիպված եմ դիմել ձեզ՝ հրահանգելու Ղարաբաղի բեկերին, որոնք իրենց ենթակայության տակ ունեն գյուղացիներ, հողատարածք, ջրանցքներ, այգիներ, աղացներ և ընդհանրապես անշարժ գույք, ինձ ներկայացնեն այդ ամենը վկայող փաստաթղթերը՝ պատժի ենթարկելու սպառնալիքով, այն է՝ եկամուտների

[4] Նույն տեղում:

և գույքի բռնագրավմամբ, եթե դրանց տիրակալման մասին ապացույց չներկայացվի»[5]:

Ռուս պաշտոնյայի զեկույցում պատմագիտական բնութագրումները հստակ են, որոնք մեզ հնարավորություն են տալիս կատարելու նույնքան հստակ պատմագիտական եզրակացություններ: «Այն ջնջումներն ու ավելացումները, որոնք արված են փաստաթղթերում, - կարդում ենք այնուհետև Կոցեբուի զեկույցում, - ինչ-որ տեղ թերևս կարելի է համարել հարգանք ռուսական օրենքների հանդեպ, որ իբր նրանք վախեցել են խախտել, քանի որ չէին կարող որևէ կերպ արդարացնել իրենց արարքը: Սակայն **դա չի կարելի ասել մյուս բեկերի մասին, որոնք տիրացել են ողջ գյուղերի և հողատարածքների՝ առանց որևէ ապացույցի ու հիմքի** (ընդգծումը մերն է՝ Է.Հ.) և, օգտվելով տեղական կառավարչի իրենց շահադիտական իրավունքից, իսկ երբեմն էլ նայիբների լուռ համաձայնության արդյունքում, նրանք ուղղակի ծաղրի են ենթարկել կառավարությանը»[6]: Թվում է, թե բեկերի և նայիբների մասին այս բնութագրությունում Կոցեբուն նորություն չի ասում, որովհետև Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի նյութերում տեղ գտած այդ բնույթի երկու աղբյուրից մեկը աներկբա հաստատում է Ղարաբաղի մահմեդական բեկերի և նայիբների կամայականությունների փաստը: Սակայն որ այդ ամենի մշտական զոհը մեծավ մասամբ ու գլխավորապես հայ գյուղացիությունն է եղել, կարծում ենք, որ ևս անառարկելի փաստ է:

Եվ այդուհանդերձ, պատմագիտական ուշագրավ ընդգծումը Կոցեբուն կատարում է իր զեկույցի վերջում. «Այդպիսի ծաղրի հեղինակներից մեկը, օրինակ, Սամադ Սուլթանն է, որը բոլորին ասում է, թե լավ գիտի ռուսական օրենքները և, այնուհետև խփելով իր գրպանին, ավելացնում է՝ «այստեղ է նա, աստծուն փառք, ես դրանից բավական շատ ունեմ»[7]: Որքանով նկատելի է, ռուս պաշտոնյան կրկին մահմեդական-թաթարական ծագումով բեկին է մատնացույց անում. ուրեմն այստեղ էլ դժվար չէ եզրակացնել, որ հայերին պատկանող գույքը և հողատարածքները խանական կառավարման տարիներին խլվել են զանազան կաշառքների ու խարդավանքների գնով. ավելին՝ նրանցից շատերը, ինչպես, օրինակ, այս

[5] Նույն տեղում:
[6] Նույն տեղում:
[7] Նույն տեղում:

թաթար բեկը խանի կողմից չի ունեցել իր գույքը հաստատող որևէ փաստաթուղթ: Եվ, վերջապես, մեր վերջին եզրակացությունը՝ ուրեմն որքան անպատիժ են գործել թաթար բեկերը, որ նույնիսկ «զլացել են» փաստաթուղթ «ձեռք բերել» խանից: Ուստի, պարզից էլ պարզ է, թե որտեղից է գալիս Ղարաբաղի հայությանը պատկանող գույքի ու հողերի անպատիժ տիրանալու վերջիններիս «պատմական ապացույցը»: Վերջում ավելացնենք, որ ռուս պաշտոնյան բարեխղճորեն տողատակում նշում է, որ իր մեջբերած խոսքերը վերցված են Սամադ Սուլթանի դեմ հարուցված քրեական գործից[8]:

Ղարաբաղում խանական կառավարման տարիներին կատարված ապօրինությունների մասին վկայող Կոցեբուի զեկույցն այսքանով չի ավարտվում. «Ներկա պահին արդարացի կլիներ պետական հողերի վրա գտնվող բեկերի մեծ մասից վերցնել դրանք: Մեր մոտավոր հաշվումներով,- գրում է նա,- Ղարաբաղում կան 1.400 բեկեր, որից գրեթե յուրաքանչյուրը հողատեր է կամ մի քանի գյուղացիական ընտանիքների սեփականատեր, որոնք նախկինում պետական են եղել: Նրանցից շատերը նույնիսկ բեկական ծագում չունեն, սակայն իրենց են վերագրել թե՛ պաշտոնը և թե՛ գույքը: Նրանց իրավունքների և վարքագծի մասին քննարկումները կարող են հանգեցնել մոտ 1.000 նախաձեռնող ու քաջարի մարդկանց աղքատացման բացահայտմանը, քանի որ նրանք ամեն տեսակի օրենքի խախտմանը պատրաստ են եղել: Կարելի է կանխորոշել նաև այն իրավիճակը, երբ նման դեպքում բեկերի մի մասը նույն ժամին կփորձի հեռանալ Պարսկաստան, հատկապես փիսիանացիների, շահսեվացիների, իգրիմիդորցիների և քեյլանցիների բեկերը (ուշադրություն դարձնենք՝ խոսքը կրկին թաթարական ծագման բեկերի մասին է՝ Է.Հ.) իրենց ավազակություններով ու թալանով անմիջապես աչքի կընկնեն, կամ, հավանաբար, մարզի մի քանի մահմեդական մաղալներում անկարգություններ կհրահրեն...»[9]:

Ինչպես ասում են՝ ավելի հստակ բնութագրել Ղարաբաղի թաթարական զանգվածի բեկերին, հնարավոր չէր: Եվ դա Ղարաբաղի հայ բնակչության հողերին տիրացած թաթար կառավարիչների իրական բնութագիրն է, որն իր արտացոլումն է ստացել Կովկասի հնագրական հանձնա-

[8] Նույն տեղում:
[9] Նույն տեղում, էջ 190-191:

ժողովի գրեթե բոլոր հատորներում: Իսկ այս տողերի մեջ ռուս պաշտոնյան արդեն որոշակիացնում է իր ասելիքը. «Նրանց սաստելով, կառավարությունը փայլուն կերպով ցույց կտա իր իշխանության ուժը ժողովրդին, որը հնուց ի վեր **ստիպված է եղել ենթարկվելու այդ ուժին** (ընդգծումը մերն է՝ Է.Հ.): Նկատենք, որ Կոցեբուն չի օգտագործում «բնակչություն» եզրույթը, որը կնշանակեր, որ նկատի ունի նաև տեղի թաթարներին, այլ օգտագործում է «ժողովուրդ» եզրույթը, որի միակ հասցեատերը Ղարաբաղի հայ ժողովուրդն է, և այստեղ երկու կարծիք լինել չի կարող: Կոցեբուն իր զեկույցի վերջում այդպիսի ուշագրավ մեկ ընդգծում ևս կատա-րում է. «Պարտք եմ համարում տեղեկացնել, որ ես լավ գիտեմ, որ ընդվզումների մասին լուրերն այստեղ մեծավ մասամբ չափազանցված են և նույնիսկ մտացածին. դրանք ցանկանում են կառավարությանը թյուրիմացության մեջ գցել, թե իբր այստեղի ժողովուրդը Ռուսական կառավարությանը հավատարիմ չէ»[10]: Ակնհայտ է, որ խոսքը հայ ժողովրդի մասին է, երբ ռուս հեղինակը օգտագործում է «հավատարիմ» բառը, քանի որ Կովկասի հանձնաժողովի վավերագրերի մինչ այդ հանդիպած փաստաթղթերում այդ որակումն օգտագործվել է բացառապես հայ ժողովրդի առումով:

Ղարաբաղում ֆինանսական ոլորտում մահմեդական իշխանությունների կամայականությունների վկայությունն է նաև հետևյալ փաստի ընդգծումը.«Նախկին խաները, ինչպես և ներկայիս պարետները, իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել ողջ իշխանությունը և գործում էին, չունենալով որևէ վերահսկողություն իրենց հանդեպ... Նրանք առանց հաշիվ տալու մարդկանց զրկել են կյանքից, լինի դա հարուստ, թե թալանչի, ...կառուցել են ջրանցքներ ու ամբարտակներ, ճանապարհներ, որոնք առատ տոկոսներ էին բերում իրենց...»,- գրում է Կոցեբուն[11]:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղ գտած և Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական կյանքի լուսաբանությանը վերաբերող երկրորդ փաստաթղթի հեղինակը ևս ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյա է՝ կոմս Կիսելյովը: Զեկույցը գրվել է 1845 թ. հունվարի 25-ին և կրկին այն ուղղված է Կովկասի կառավարչապետին՝ այս անգամ արդեն Գոլովինին փոխարինած Միխայիլ Վորոնցովին: Զեկույցի սկզբում ռուս

[10] Նույն տեղում, էջ 191:
[11] Նույն տեղում, էջ 189:

պաշտոնյան Ղարաբաղի նախկին տիրակալից ուշագրավ խոստովանություն է մեջբերում. «Մեհտի Ղուլի խանը ինձ հասցեագրած նամակում հաղորդում է մարդկանց մասին, որոնք անօրեն տնօրինում են Ղարաբաղի հողերին: Խանի նամակից պարզ երևում է, որ նա մատնացույց է անում ժամանակին իր կողմից հովանավորության արժանացրած մարդկանց, մոռանալով, որ ինքը ևս բազում հողերի անօրինական սեփականատերն է և կամայականորեն է տիրացել այդ հողերին»[12]:

Այն, որ ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյան հերթական անգամ հաստատում է մահմեդական խաների կողմից Ղարաբաղի հայությանը պատկանող հողերի բռնագրավման մասին, իհարկե, նորություն չէր: Սակայն ռուսական հեղինակավոր աղբյուրում այս հաստատումները պատմագիտական տեսակետից այլևս անհնարին են դարձնում մեր հարևան երկրի պատմաբանների կողմից փաստի հերքումը. «Իրականում,- շարունակում է Կիսիլյովը,- Ղարաբաղում մահմեդական շատ բեկեր, օգտվելով երկրամասի կառավարչական ամենատարբեր փոփոխություններից, անօրինաբար տիրացել են **պատմական հողերին և գյուղացիներին** (ընդգ. մերն է՝ Է.Հ.) և այդ ամենի գլխում առաջին հերթին ժամանակին կանգնած էր Մեհտի Ղուլի խանը և նրա ազգական Ջաֆար Ղուլի աղան, ինչպես նաև նրանց կողմից հովանավորվող ազգականներն ու մերձավորները»[13]: Սա դեռ ամենը չէ. ռուսական պաշտոնյան «ջրի երես է հանում» Ղարաբաղյան մահմեդական կլանի գործունեության գլխավոր «արդյունքները» (և որքան նմանություն կա ադրբեջանական ներկա և մինչև 1988 թ. ղարաբաղյան կլանի միջև՝ Է.Հ.). «Գրեթե ողջ Ղարաբաղի հայերին պատկանող հողերը,- շարունակում է այնուհետև Կիսիլյովը, - Մեհտի Ղուլի խանը բաժանեց իր կողմից հովանավորվող բեկերին և նրանք այդ «շնորհագրերով» ժառանգական իրավունքով տիրացան հայերին պատկանող կալվածքներին... Սակայն այն ժամանակ, երբ խանը փախավ Պարսկաստան, Ղարաբաղում դեռևս կային մեծ թվով գյուղացիներ և գանձարանին պատկանող լայնածավալ հողեր, բացառությամբ խանական ընտանիքի հողերից: 1826 և 1827 թվականներին այդ հողերին անօրինաբար տիրացած մահմեդական ազնվականությունը գրեթե ամբողջովին դավա-

[12] Նույն տեղում, т. X, Документ 294. Отношение гр. Киселева к гр. Воронцову, от 25-го января 1845 года, N 117, с. 289.

[13] Նույն տեղում:

ճանեց Տիրակալ Թագավորին և անցավ Աբաս-Միրզայի հովանավորության տակ: Պարսկական պատերազմից հետո այդ դավաճանները ներվեցին և նրանք, Մեհտի Ղուլի խանի հետ, կրկին ընդունվեցին մեր կողմից՝ իրենց նախկին կալվածքներին տիրանալու իրավունքով: Կառավարության ներողամտությունը դավաճանների հանդեպ անսահման էր և հասավ նրան, որ (ուշադրությամբ հետևենք ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյայի խոստովանությանը՝ Է.Հ.) **հայերից կազմված քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը, որոնք մշտապես հավատարիմ եղել ռուսական կառավարությանը, և դա հատկապես ապացուցեցին 1826-1827 թվականների պատերազմի տարիներին, դարձան Ռուսաստանին դավաճանածների ստրուկները**»[14]: Առավել խոսուն ասել հնարավոր չէր, և եթե կուզեք՝ այս մեկ պարբերությունն անգամ լիովին ապացուցում և հաստատում է Ղարաբաղում հայերի հանդեպ մահմեդական տիրապետության ողջ իրողությունն ու հետևանքները: Ակնհայտ է՝ ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյայի այս տողերի մեջ ընդգծված անհամաձայնություն կատարվող քաղաքականության հանդեպ և առաջին հերթին՝ Պասկևիչի՝ ժամանակին կատարած անհեռատես քայլի հանդեպ:

Եվ այդուհանդերձ, շարունակելով Կովկասի կառավարչապետին ներկայացնել Ղարաբաղում տիրող իրական պատկերը, Կիսիլյովը հավելում է. «Բեկերը, վերադառնալով Պարսկաստանից, սկսեցին իշխանություններին ներկայացնել իրենց կալվածքների տնօրինությունը հաստատող «շնորհագրեր», որոնցից շատերը, հավանաբար, կեղծ էին, քանի որ հեշտությամբ կարելի էր կեղծել խանական կնիքը»[15]:

Կոմս Կիսիլյովի նամակում Ղարաբաղի իրականությանը վերաբերող կարևոր մեկ վկայություն ևս կա. ռուսական պաշտոնյան բեկերից մեկի օրինակով ցույց է տալիս, թե ինչպես էին ընդհանրապես կատարվում ապօրինությունները, և թե ինչ ճանապարհով էին նրանք տիրանում Ղարաբաղի հայերին պատկանող գույքին ու հողերին: Նամակում ներկայացված էր Մեհտի Ղուլի խանի մերձավորներից մեկի՝ Միրզա Ջեմալի պատմությունը. «Մեհտի Ղուլի խանի կառավարման ժամանակ,- հայտնում է Կիսիլյովը,- Միրզա Ջեմալը վեզիր էր և խանի փախուստից հետո տեղավորվել էր Ղարաբաղի մարզային դատարանում: Իր ճարպկության

[14] Նույն տեղում:
[15] Նույն տեղում:

շնորհիվ նա կարողացել էր ձեռք բերել գեն. Երմոլովի վստահությունը, թեպետ իրականում դրան երբեք արժանի չի եղել. 1826 թվականին Ղարաբաղի բեկերի կողմից Տիրակալին դավաճանության մեջ նրա դերը պակաս չի եղել: Եվ ահա, խանի վերադարձից հետո Միրզա Ջեմալը կրկին վայելում էր խանի հովանավորությունը, սակայն երբ հետագայում Ջեմալը սկսում է մերձենալ Ջաֆար Ղուլի աղայի հետ, Մեհտի Ղուլի խանն արդեն չվստահեց նրան և նույնիսկ ատելությամբ էր լցված նրա հանդեպ և միայն հիմա է «տեղեկացնում», թե նա Ջեմալին հողեր չի նվիրել և որ իր մոտ վեզիր եղած ժամանակ իր օգտին կեղծել է այդ շնորհագրերը»[16]:

Առաջին հայացքից, իհարկե, այս պատմությունը ասիական-մահմեդական բռնատիրության սովորական մի դիպվածի նկարագրություն է, իսկ ահա որպես պատմագիտական ընդգծում, անշուշտ, նշանակությունից զերծ չէ. կրկին հաստատում է հայերին պատկանող գույքի հանդեպ կատարված անօրինականությունների և բռնագրավումների փաստը. ի վերջո՝ ո՞ւմ հաշվին էին «շնորհագրվում» այդ կալվածքներն ու հողերը. իհարկե՝ հայերի: Կիսիլյովի նամակում այնուհետև կարդում ենք. «Այս առումով խանի հաղորդած տեղեկությունները մի մասով իրոք, արդարացի են, քանի որ Ղարաբաղի ներկայիս ընդհանուր վիճակը այդ նույնն է հաստատում: Սակայն խնդիրն էլ հենց այն է, որ Ջեմալը կարողացել է օրինականություն հաղորդել իր շնորհագրերին մեր կառավարման ժամանակ և օգտվելով այդ հանգամանքից, Ջեմալն ամենայն հավանականությամբ, նույն գնդապետ Ջաֆար-Ղուլի աղայի օրինակով, ապօրինաբար բռնագրավել է պետական գանձարանին և հայերին պատկանող հողերը և նույնիսկ ավելին, քան ներկայացված է շնորհագրում: Դրանց մի մասն անձամբ ստուգվել են իմ կողմից մարզի այցելության ժամանակ: Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ Ջաֆար Ղուլի աղան ևս իր հողերին տիրացել է նույն կերպ, չունենալով դրա համար և ոչ մի իրավունք, քան իր կամայականության իրավունքը»[17]:

Համաձայնվենք, որ Կովկասի կառավարչապետին ուղղված կոմս Կիսիլյովի նամակն իր նշանակությամբ, անշուշտ, ավելին է, քան սովորական և հերթական դարձած շատ այլ պաշտոնյաների զեկույցները: Այն,

[16] Նույն տեղում:
[17] Նույն տեղում, էջ 289-290:

անկասկած, տեսության աստիճանի հասնող աղբյուր է, որտեղ ներկայացված է Ղարաբաղի ոչ վաղ անցյալի պատմության իրական պատկերը: Այլ խոսքով, ներկայացված նյութը, անկասկած, պատմագիտական արժեք ունի և առաջին հերթին՝ հայագիտական հստակ ընդգծումներով. «**Հնում Ղարաբաղի տեղաբնիկները** (բնականաբար, նկատի ունի հայերին՝ Է.Հ.), տեսնելով, որ անհնարին է ձեռք բերել խանական շնորհագրերը, դիմեցին այլ միջոցի. օրինակ, իրենց կալվածքներին սկսեցին ամրագրել պետական հողեր... սակայն Ղարաբաղի մահմեդական բեկերը ուղղակի բռնագրավեցին և տիրացան այդ հողերին, չունենալով նույնիսկ խանական կեղծ շնորհագրեր... ի վերջո, ո՞վ է նրանց հանդիմանելու դրա համար, առավել ևս, որ պետական հողերը գրեթե հայտնի չէին բնակիչներին: Սակայն, եթե փորձենք այդպիսի գործերի մեջ պարզություն մտցնել, ուրեմն պետք է ոտքի հանենք ողջ Ղարաբաղը, սակայն դա ամենը չէ. պետք կլինի նաև երկար տարիների համար կազմել մի մեծ հանձնաժողով, քանի որ անկասկած, այդ անդամներին դժվար կլինի բացահայտել ճշմարտությունը բոլոր այս գործերում, էլ չենք խոսում, որ այդպիսի շատ մութ գործեր այդպես էլ կմնան չբացահայտված: Եվ, վերջապես,- ավարտում է իր խոսքը Կիսիլյովը,- այդ բարդությունները գնալով կավելանան, իսկ արդյունքում պետական հողերը Ղարաբաղում ավելի կնվազեն...»[18]: Համաձայնվենք, որ ռուսական բարձրաստիճան պաշտոնյան բավական իրատեսական կարծիք է հայտնել խանական կառավարման շնորհիվ Ղարաբաղում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի մասին:

Այսպիսով, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում զետեղված այս երկու զեկույց-ուսումնասիրությունները ոչ միայն բնութագրում են Ղարաբաղում մահմեդական կառավարման ծանր հետևանքները, այլև մատնանշում են Ղարաբաղում հայկական տարրի նվազման իրական պատճառներն ու հետևանքները:

[18] Նույն տեղում, էջ 290:

ДВА ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯ О КАРАБАХЕ

ОГАНЕСЯН Э.А.

Резюме

Вопросы истории Карабаха (Арцаха) остаются одними из приоритетных в армянской историографии. Не секрет, что наши коллеги из соседней республики пытаются всячески приукрасить магометанское правление в Карабахе, представляя его как яркую страницу в истории Карабаха. Однако одни лишь архивные документы, изданные в Актах Кавказской археографической комиссии (АКАК), уже доказывают обратное.

TWO SOURCE STUDIES ON KARABAKH

E. HOVHANNISYAN

Abstract

The problems of the history of Karabakh (Artsakh) remain one of the priorities in Armenian historiography. It's no secret that our colleagues from the neighboring republic are trying every way to embellish the mohammedan rule in Karabakh, presenting it as a flourishing era in the history of Karabakh. However, the archival documents published in the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission (ACAC) are more than enough to prove the opposite.